

Biblioteka
JANUS

TIM *press*

Biblioteka

JANUS

JOHN GRAY
Sedam tipova ateizma

Naslov izvornika

SEVEN TYPES OF ATHEISM

Copyright © John Gray, 2018

All rights reserved

© za hrvatsko izdanje:

TIM press d.o.o., Zagreb

Tel.: 01 611 97 13; Faks: 01 611 97 14

E-mail: tim.press@tim-press.hr

www.tim-press.hr

Sva prava pridržana

ISBN 978-953-8075-72-8

John Gray

SEDAM
TIPOVA
ATEIZMA

S engleskoga preveo i pogovor napisao

Krešimir Petković

Zagreb, 2020.

SADRŽAJ

UVOD	
Kako biti ateist	7
I. Novi ateizam: Ortodoksija devetnaestog stoljeća	17
II. Sekularni humanizam, sveti relikv	37
III. Čudna vjera u znanost	79
IV. Ateizam, gnosticizam i moderna politička religija	105
V. Bogomrsci	137
VI. Ateizam bez napretka	183
VII. Ateizam tišine	209
ZAKLJUČAK	
Živjeti bez vjerovanja ili nevjerovanja	231
ZAHVALE	233
POGOVOR HRVATSKOM IZDANJU	
Ateizam Johna Graya: mistični skepticizam razočaranog postliberala	235

UVOD

Kako biti ateist

Suvremeni je ateizam bijeg iz bezbožnog svijeta. Život bez ikakve moći koja može osigurati red ili neku vrstu vrhovne pravde zastrašujuća je i za mnoge nepodnošljiva mogućnost. U odsutnosti takve moći, ljudski bi događaji u konačnici mogli biti kaotični i ne bi se moglo ispričati priču koja zadovoljava potrebu za smislom. Boreći se da pobjegnu od ovakve vizije, ateisti su tražili zamjenu za boga kojega su odbacili. Vjerovanje u božansku providnost zamijenio je napredak čovječanstva. Ali ta vjera u čovječanstvo ima smisla samo ako nastavlja načine razmišljanja naslijeđene iz monoteizma. Ideja da ljudska vrsta ostvaruje zajedničke ciljeve kroz povijest sekularno je otjelovljenje religijske ideje iskupljenja.

Ateizam nije uvijek bio takav. Pored mnogih koji su tražili zamjensko božanstvo da ispuni prazninu koju je ostavio bog koji je otišao, bilo je i onih koji su sasvim odustali od monoteizma. Učinivši to, našli su slobodu i ispunjenje. Ne tražeći smisao svemira, bili su zadovoljni svijetom koji su zatekli.

Ni u kom slučaju nisu svi ateisti htjeli druge preobratiti na svoj svjetonazor. Neki su se prema tradicionalnim vjerama postavili prijateljski, dajući prednost obožavanju boga kojega su pred religijom čovječanstva smatrali

fiktivnim. Većina ateista danas su liberali koji vjeruju da ljudska vrsta polako napreduje prema boljem svijetu; no moderni liberalizam kasni je izdanak židovske i kršćanske religije, a u prošlosti ateisti većinom nisu bili liberali. Neki su ateisti slavili veličanstvo kozmosa. Drugi su bili ushićeni u malim svjetovima koje ljudi stvaraju za sebe.

Iako se ateisti mogu nazivati slobodnim misliocima, za mnoge je ateizam danas zatvoren misaoni sustav. To bi mogao biti glavni razlog njegove privlačnosti. Kada istražite starije ateizme, otkrit ćete da su neka od vaših najčvršćih uvjerenja, sekularnih ili religijskih, veoma upitna. Ako vas ta mogućnost uznemiruje, možda je ono što tražite sloboda od razmišljanja. Ali ako ste za sobom spremni ostaviti potrebe i nadanja koje su mnogi ateisti preuzeli iz monoteizma, možda ćete uvidjeti da ste se riješili opterećenja. Neki su stariji ateizmi opresivni i klaustrrofobični, kao i većina suvremenog ateizma. Neki mogu biti osvježavajući i oslobađajući za sve one koji žele novi pogled na svijet. Paradoksalno, neki od najradikalnijih oblika ateizma u konačnici nisu toliko drukčiji od nekih mističnih tipova religija.

Definirati ateizam slično je pokušaju da se u jednoj formuli zahvati raznolikost religija. Slijedeći pjesnika, kritičara i strastvenog ateista Williama Empsona, mislim da je bitno obilježje pojmova poput „religije“ i „ateizma“ to da imaju višestruka značenja. Ni religija ni ateizam nemaju ništa slično biti. Poslužimo li se analogijom austrijsko-britanskog filozofa Ludwiga Wittgensteina, one su više nalik na proširene obitelji, u kojima se očituju prepoznatljive sličnosti a da nemaju jedno zajedničko obilježje. To je gledište nadahnulo američkog pragmatista Williama

Jamesa da napiše *Raznolikosti religioznog iskustva: studija ljudske prirode**, najbolju knjigu o religiji koju je napisao filozof, a kojoj se Wittgenstein jako divio.

Privremena definicija ateizma ipak bi mogla biti korisna, barem kako bi naznačili bit ove knjige. Tvrdim dakle da je ateist onaj tko nema nikakve koristi od ideje božanskog uma koji je oblikovao svijet. U tom smislu ateizam ne znači previše. On je jednostavno odsutnost ideje boga stvoritelja.

Postoji presedan za ovakvo razmišljanje o ateizmu. U antičkom europskom svijetu, ateizam je označavao odbijanje da se sudjeluje u tradicijskim praksama štovanja bogova politeističkog panteona. Kršćane se opisivalo kao „ateiste“ (*atheos* na grčkom znači „bez bogova“) zato što su obožavali samo jednog boga. Nekoć kao i danas, ateizam i monoteizam bili su dvije strane istog novčića.

Razmišljate li o ateizmu na taj način, vidjet ćete da to nije isto što i odbacivanje religije. Za većinu ljudskih bića religija je uvijek obuhvaćala prakse šire od vjerovanja. Kada se od kršćana u Rimskom Carstvu očekivalo da slijede rimsku religiju (*religio* na latinskom), to je značilo poštovanje rimskih ceremonija. To je podrazumijevalo štovanje poganskih bogova, ali se ništa nije očekivalo u pogledu vjerovanja. Riječ *pogan* (*pagani*) kršćanski je naziv za one koji su slijedili te prakse.¹ „Poganstvo“ nije vjeroispovijest – ako ništa drugo, ljudi koje se opisuje kao pogane nemaju pojam hereze – nego mješavina obreda.

* James, William, *Raznolikosti religioznog iskustva: studija ljudske prirode*, prev. Nada Horvat, Zagreb, Jesenski i Turk, 2017. (op. prev.).

1 Fox, Robin Lane, *Pagans and Christians*, London, Penguin, 2006., str. 31-32.

Podsvjesno shvaćanje da je njegovo viđenje društvenih transformacija možda varljivo može objasniti Russellovo prijateljstvo s Josephom Conradom. Svoj prvi susret s romanopiscem Russell je ovako opisao:

Razgovarali smo sa sve većom prisnošću. Činilo se da po-
niremo u slojeve onoga što je površno, dok obojica nismo
postupno dosegli središnju vatru. To je bilo iskustvo
nalik na nijedno drugo koje sam imao. Pogledali smo jedan
drugoga u oči, napola zgroženi, napola opijeni što smo se
našli u takvoj situaciji. Emocija je bila intenzivna poput
strastvene ljubavi, a istovremeno sveprožimajuća. Izišao sam
izbezumljen i jedva sam mogao normalno funkcionirati.²³

Russella je Conrad privlačio te je s piščevim blagoslo-
vom svojega sina, povjesničara Conrada Russella, na-
zvao po njemu. Ipak, Russell nikada nije mogao prihva-
titi Conradovu skepsu spram napretka. Za razliku od
Russella, Conrad – o čijoj će inačici ateizma biti govora
u šestom poglavlju – je vjerovanje u ljudski napredak
smatrao jednako nevjerovatnim kao i bilo koju religiju.

Od Nietzschea do Ayn Rand

Malo je mislioca toliko različito kao što su Henry Sidgwick
i Friedrich Nietzsche. Sidgwick je bio nepokolebljivo sa-
vjestan u svojoj potrazi za istinom, Nietzsche intelektualni
avanturist koji je počeo sumnjati u njezinu vrijednost.
Ipak, njih su se dvojica suglasila o jednom presudnom

²³ Russell, Bertrand, *Autobiography*, vol. 1, str. 209.

pitanju. Kada teizam ostavimo po strani, ne samo većina religijskog morala, nego i „moral“ sam po sebi mora doći u pitanje. Tu je Sidgwick bio radikalniji od Milla i skeptičniji od Russella.

Slijedeći kršćanski presedan, Sidgwick je vjerovao da se moral sastoji od općih zakona ili načela.²⁴ Politeistički Grci, koji nisu poimali „moral“ kao mi danas, nisu tako shvaćali etiku. Shvaćali su je kao cjelovito umijeće življenja, koje je ljepotu i uživanje smatralo vrijednostima ne manje važnima od onih koje kršćanske i postkršćanske kulture drže naročito „moralnima“.

Tvrđnja da „moralne“ vrijednosti moraju biti nadređene svim drugima nije jedino naslijeđeno iz kršćanstva. To vrijedi i za vjerovanje da sva ljudska bića moraju živjeti prema istom moralu. To nije isto kao izjaviti „Ako je Bog mrtav, sve je dopušteno“, kako je Nietzsche navodno napravio. (Izreka zapravo dolazi od lika iz Dostojevskijevog romana *Braća Karamazovi* o kojemu ću raspravljati u petom poglavlju.) Ljudska bića razvijaju moral kao sastavni dio suživota s drugima, ali nema jednog morala koji bi bio samo ljudski. Shvaćen kao skup kategoričkih načela koja obvezuju sva ljudska bića, „moral“ je još jedan, možda i najvažniji relikv monoteizma.

Ako su filozofi, sekularni mislioci će vam reći da je Nietzsche bio kriv za „genetsku zabludu“ – pogrešku u razmišljanju, koja kaže da su uvjerenja zasnovana na neistinama i sama pogrešna. Ti filozofi smatraju da samo zato što ideja univerzalnog moralnog zakona ima korijene

²⁴ Sidgwick je dopuštao određenu mjeru razumnog licemjerja, no samo ako se može opravdati općim načelima. O Sidgwickovoj obrani „ezoteričnog morala“, v. Gray, *The Immortalization Commission*, str. 57-58.

u religiji, ne znači da se ona mora napustiti jednom kada smo odbacili religiju. Međutim, uvođenje zastarjelih metoda genetske zablude rijetko rješava problem. Bez zakonodavca, što znači univerzalni moralni zakon? Ako moral smatrate dijelom prirodnog ponašanja ljudske životinje, otkrit ćete da ljudi ne žive po jedinstvenom moralnom kodeksu. Ako ne mislite da je jedan od njih dan od Boga, morate prihvatiti raznolikost morala kao dio onoga što znači biti čovjek.

U tom trenutku na sceni će se sigurno pojaviti sablast relativizma – kao što se pojavila u prethodnom poglavlju, kada je predloženo da znanost ne mora voditi jednom istinitom pogledu na svijet. Ako ima mnogo moralâ, kako može postojati istina u etici? Ostavite li teizam po strani, morate prihvatiti da ljudske vrijednosti ne mogu biti neovisne o ljudskim potrebama i odlukama. Neke vrijednosti mogu biti univerzalno ljudske – biti mučen ili progonjen, primjerice, loše je za sva ljudska bića. No iz univerzalnih vrijednosti ne proizlazi *univerzalni moral* jer su vrijednosti često u sukobu jedna s drugom. Želite li više slobode po cijenu manje sigurnosti? Mir ako on znači daljnje nepravde? Kada pojedinci i skupine biraju između sukobljenih univerzalnih vrijednosti, stvaraju različite morale. Svima onima koji žele da njihov moral bude osiguran nečim s onu stranu nestalna ljudskog svijeta bolje je da se pridruže nekoj zastarjeloj religiji.

U Francuskoj, gdje su ateisti obrazovaniji od onih u anglofonskim zemljama, Nietzsche ostaje središnja figura u raspravi o religiji. Mislioci poput Georges-a Bataillea istraživali su mogućnost „zahtjevnog ateizma“ koji nijedan skup vrijednosti ne uzima zdravo za gotovo.

Popularni francuski filozof Michel Onfray danas priznaje Nietzscheovu presudnu ulogu u modernom ateizmu, pišući kako je „Nietzsche uveo prevrednovanje: ateizam nije cilj sam po sebi. Riješite se Boga, no što onda? Drugi moral, nova etika, vrijednosti o kojima se nikad prije nije razmišljalo jer su bile nezamislive, to je inovacija koja omogućuje da se dođe do ateizma i nadmaši ga se. Težak zadatak, koji tek treba ostvariti.“²⁵ Iz tih novih ateizama nije proizišlo puno toga. Batailleova „ateologija“ nije stvorila ništa koherentno, dok se za Onfrayevu novu etiku ispostavlja da je podgrijana verzija Benthamova utilitarizma. No ti francuski mislioci barem shvaćaju da oko ateističkih vrijednosti postoji problem i ne recikliraju jednostavno neku sekularnu inačicu kršćanskog morala.

Uzimajući u obzir činjenicu da je jedan od najčitanijih ateističkih autora svih vremena, Nietzscheova odsutnost iz anglofonskog ateističkog diskursa zanimljiv je propust. Nije zanemaren zbog toga što je bio prethodnik fašizma. Nietzsche je napadao nacionalizam, rugao se pruskoj državi i ismijavao lažni darvinizam koji se profilirao kao dominantna njemačka ideologija. Preferirao je religiju Starog zavjeta u odnosu na onu Novoga i prezirao antisemite koji su u to vrijeme bili sveprisutni – uključujući svoju odbojnu sestru Elisabeth Förster Nietzsche, koja se udala za antisemitskog srednjoškolskog nastavnika s kojim je otputovala u Paragvaj kako bi osnovala „arijsku koloniju“, što je jedna od mnogih usluga rasizmu koje je Hitler naveo na njezinu pogrebu. No iako Nietzsche nije

25 Onfray, Michel, *In the Defence of Atheism: the case against Christianity, Judaism and Islam*, prev. Jeremy Leggatt, London, Serpent's Tail Books, 2007., str. 34.

V.

Bogomrsci

Markiz de Sade i mračno božanstvo prirode

„Sklon zapovijedanju, naprasit, razdražljiv, ekstreman u svemu, neviđeno razuzdane mašte, skoro fanatičan ateist, ukratko – to sam ja, ubijte me ili prihvatite kakav jesam jer mijenjati se neću.“¹ Ovaj samoopis daje izrazito preciznu sliku markiza de Sadea. Zauvijek povezan s okrutnošću – pojam „sadizam“ je u kasnome devetnaestom stoljeću izveden iz njegova imena – Donatien Alphonse François, markiz de Sade (1740. – 1814.), suprotstavljao se ekstremizmima Francuske revolucije, uključujući smrtnu kaznu, istovremeno potičući revolucionare u daljnjem odbacivanju tradicionalnog seksualnog morala. Slovio je za predanog libertina, a njegova djela obiluju opisima orgija. Ali u tim je razvratima malo tragova užitka – u njima se

1 Navedeno u Simone de Beauvoir, „Must We Burn Sade?“, u: *The Marquis de Sade: an essay by Simone de Beauvoir*, s izborom iz njegovih napisa koje je odabrao Paul Dinnage, London, New English Library, 1972., str. 9. (Usp. izvornik s manjim stilskim varijacijama u odnosu na engleski prijevod, „kada govorimo“ o markizovim „porocima“ poput „poremećenosti mašte o navadama“, a sve to „u par riječi“ i u još jednom završnom potezu: „*Pour quant à mes vices: impérieux, colérique, emporté, extrême en tout, d'un dérèglement d'imagination sur les mœurs qui de la vie n'a eu son pareil, athée jusqu'au fanatisme, en deux mots me voilà, et encore un coup, ou tuez-moi ou prenez-moi comme cela ; car je ne changerai pas.*“ Navod dolazi iz Sadeova pisma supruci u rujnu 1783., kada je bio zatvoren u Château de Vincennes – op. prev.)

ističu pomno ritualizirane fantazije o mučenju, incestu, koprofagiji i seksualnim ubojstvima koje uglavnom služe kao prilika za dugotrajne rasprave o moralu i religiji.

Sadeom nije upravljala ni seksualna strast ni okrutnost. Više od bilo kojega drugog nagona, vodila ga je mržnja prema Bogu. Bio je, ako ne prvi, onda svakako najveći moderni prorok mizoteizma – struje misli koja Boga smatra neprijateljem čovječanstva. Sadeov mizoteizam zajedno s njegovim iznenađujuće originalnim pogledom na prirodu i danas ga čini vrijednim čitanja. Želio je da se njegov život i ideje zaborave. „Kada zatrpate grob,“ naložio je u svojoj oporuci, „zasijte po njemu trnje tako da s vremenom svi tragovi moje grobnice nestanu s lica zemlje, kao što bih htio vjerovati da će se sjećanje na mene izbrisati iz svijesti ljudi.“²

Sadeov san o nestajanju iz povijesti nije ostvaren. Zauvijek će ostati zloglasna ličnost. No bio je također ozbiljan ateistički mislilac, koji je raširio shvaćanje da se dobar život može postići slijedeći prirodne ljudske porive.

Čak i za tadašnje prilike, Sadeov je život bio sadržajan. Rođen u aristokratskoj obitelji koja je mogla pratiti svoje plemićko podrijetlo sve do ranog dvanaestog stoljeća, uvijek je pokazivao visoku razinu samopouzdanja:

Preko majke povezan s najvažnijima u kraljevstvu; preko oca sa svim onim najistaknutijim u Languedocu; rođen u Parizu usred raskoši i svih užitaka, otkad sam naučio razmišljati, vjerovao sam da su se priroda i sreća ujedinile da me obaspu darovima. Vjerovao sam u to jer su ljudi bili dovoljno budalasti da mi to kažu i ta me smiješna predrasuda učinila oholim,

² *Ibid.*

despotским i razdražljivim; činilo mi se da [mi se sve mora ustupiti i da] cijeli svijet mora udovoljavati mojim hirovima i da ih je potrebno stvoriti samo kako bi ih se zadovoljilo.³

Sade je ovaj autoportret stavio u usta Valcoura, jednog od protagonista svojega romana *Aline et Valcour* (Aline i Valcour), koji je napisao za vrijeme zatočeništva u Bastilji 1780-ih. Može se jednako dobro primijeniti i na samog Sadea. U jesen 1763. uhićen je zbog „skandaloznog razvrata“ koji je, čini se, uključivao bičevanje prostitutki te je zatvoren u dvorac u predgrađu Pariza, Château de Vincennes, iz četrnaestog stoljeća, u kojem će kasnije provesti mnoge godine.

U to vrijeme Sade nije otkrivao svoju žestoku mržnju prema religiji koja se provlači kroz sva njegova djela. Stoga možda ne iznenađuje što je iz zatvora skrušeno pisao šefu policije:

Ma koliko nesretan ovdje bio, ne žalim se; zaslužio sam Božju osvetu i osjećam je; oplakivati svoje grijehе i žaliti nad svojim prijestupima moja je jedina zadaća. Avaj, Bog me mogao uništiti ne dajući mi vremena da se pokajem; kako da mu zahvalim što mi je dopustio da se vratim stadu? Gospodine, molim vas da omogućite da to ostvarim tako što ćete mi dopustiti da vidim svećenika. Pomoću njegovih blagotvornih molitvi i mojeg iskrenog kajanja, nadam se da ću ubrzo biti spreman pristupiti svetim sakramentima, čije je potpuno zanemarivanje bilo glavnim uzrokom moje propasti.⁴

3 Navedeno u: Geoffrey Gorer, *The Life and Ideas of the Marquis de Sade*, str. 25. (Uspoređeno, korigirano i nadopunjeno usporedbom s izvornikom. Manja nadopuna označena je uglatim zagradama. Usp. *Lettre de Sade au lieutenant général de la police Sartine du 2 novembre 1763* – op. prev.)

4 *Ibid.*, str. 25.

Poslali su mu svećenika, ali ako se Sade i vratio stadu, to nije bilo dugog vijeka. Imao je nebrojene seksualne veze, uključujući onu sa supruginom sestrom i javnu vezu s proslavljenom kurtizanom, koja je neko vrijeme živjela s njim u njegovu dvorcu. Te veze nisu utožile njegove žudnje. Godine 1768. bio je umiješan u veliki skandal bičevanja osiromašene udovice koju je zasjekao nožem i u rane lijevao vrući vosak. Tvrдио je da je udovica pristala na to zlostavljanje u zamjenu za novac. Ona je pak tvrdila da ju je prevario uvjeravajući je da će joj osigurati mjesto spremačice.

Da izbjegne kaznu, Sade je, tada već u zatvoru u Lyonu, upotrijebio vlastiti utjecaj i onaj svoje punice na kraljevu dvoru da pribavi *lettre de cachet** – kraljevsku dozvolu koja omogućuje ljudima plemenita roda da izbjegnú kazne za svoje zločine tako što ih se zatvori bez suđenja i zatim pusti. Nakon još šest mjeseci u zatvoru oslobođen je pod uvjetom da ubuduće ne živi u Parizu ili drugim velikim gradovima. Čini se da se njegov odnos sa suprugom dotad poboljšao te je u iduće četiri godine većinu vremena provodio s njom u obiteljskom dvorcu u mjestu La Coste.

Skandal koji je uslijedio Sadea je učinio bjeguncem od smrtne kazne. U lipnju 1772., sa svojim je slugom putovao u Marseille kako bi upriličio orgiju. Tijekom događaja, za kojih je četiri djevojke i Sadea bičevao i sodomizirao njegov sluga, ponudio je djevojkama slatkiše punjene afro-dizijacima. One ih ili nisu jele ili su ih pojele vrlo malo, ali žena koju je kasnije posjetio pojela je veću količinu slatkiša pa je nekoliko dana bila vrlo bolesna.

* „Pismo s pečatom“ (op. prev.).

POGOVOR HRVATSKOM IZDANJU

Ateizam Johna Graya: mistični skepticizam razočaranog postliberala

„Suvremeni je ateizam bijeg iz bezbožnog svijeta.“ Nije li ateizam upravo suprotno – bijeg iz svijeta s Bogom? Ili barem iz svijeta u kojemu vladaju oni koji u njega vjeruju i u to žele uvjeriti druge, a ne bijeg iz „bezbožnog svijeta“?

Neobična rečenica kojom knjiga počinje ipak nije frojdovska omaška, koja protiv volje potvrđuje ono što subjekt negira ili pak negira ono što subjekt koji nešto površinski izriče pokušava potvrditi. Iz nje, barem logički gledano, u kontekstu knjige ne probija negiranje Boga gdje ga ima ili pak potisnuta želja za Bogom tamo gdje ga nema. Njezin autor John Gray (South Shields, 1948.), engleski politički teoretičar i povjesničar ideja¹, umirovljeni profesor Oksfordskog sveučilišta i Londonske škole ekonomije i političke znanosti, ateist je i postliberal koji odbacuje suprotstavljanje ateizma i religije. Gray prezire suvremene, po njegovu mišljenju, militantne i neliberalne ateiste od kojih neki sebe smatraju liberalima iako to odavno nisu, a možda nikada nisu ni bili više od sekulariziranih kršćana koji bježe u druge oblike propovjedništva. Ključ je u riječi „suvremeni“.

¹ Ne treba ga brkati s Johnom Grayem (Huston, 1951.), američkim psihoterapeutom i pomoćnikom Mahariši Maheš Jogija, autorom bestselera *Muškarci su s Marsa, žene su s Venere*.

Ateizam kojim knjiga započinje nije jedan od tipova ateizma blizak Grayu. On je po njegovu mišljenju škodljiv pokušaj da se partikularna tradicija nametne kao univerzalan način života. U zaoštrenom obliku, taj „sekularni humanizam“ u svojim različitim izvedbama za Graya postaje politički gnosticizam, po definiciji neuspješan i u pravilu razoran pokušaj bijega iz nedaća ovoga svijeta. Politički gnostici tvrde da posjeduju ezoterično znanje o povijesti, pa političkim sredstvima žele ostvariti svoju eshatologiju na zemlji. U praksi to znači da se borbom protiv svjetovnih zala političkim sredstvima, odnosno nametanjem nasilne ideologije, proizvodi veće zlo. „Evandeoski“ liberali, oni koji propovijedaju liberalizam, jednako kao i druge povijesne ideološke skupine i pokreti na znatno gore glas, znaju da su na pravoj strani povijesti ili čak na njezinom kraju. Prva je rečenica knjige stoga kritička. Gray misli na one koji vjeruju u čovječanstvo u koje sam više ne vjeruje. Za Graya je suvremeni, nerijetko militantni ateizam, dijete prosvjetiteljstva koje svoju tradiciju nameće drugim tradicijama. On je ustvari neprevladani monoteizam koji poprima različite maligne političke oblike. Njegova eshatološka matrica i struktura ideološkog polja, izražene Russellovom psihologijskom kritikom marksizma koju Gray prenosi u drugom poglavlju, ostale su iste, samo su popunjene sekularnim sadržajima. Spasenje se, umjesto na nebu, traži u političkoj povijesti.

Paradoks je, dakako, u tome da ocjena eskapizma pogađa i samog Graya. Drugi je ključ razrješavanja paradoksa uvodne rečenice tako u riječi „bijeg“. Grayeva je knjiga također pokušaj bijega, neka vrsta odricanja od politike razočaranog poznavatelja liberalne tradicije koji prepoznaje njezin politički neuspjeh i razočaravajuće sličnosti nekih njezinih izdanaka s drugim nasilnim ideologijama. Za razliku od Habermasa koji je